

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ
& ΓΝΩΣΗ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΝΙΚΟΣ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ

Κώστας Μ. Σταμάτης¹

«Σχέδιο για το Πανεπιστήμιο του 2030»: Ανάλυση και κριτική

Πριν από λίγες μέρες ανακοινώθηκε δημοσίως έκθεση επιστημονικής Επιτροπής για την ανώτατη εκπαίδευση, η οποία συνεστήθη με πρωτοβουλία του Ιδρύματος Μποδοσάκη, με τίτλο «**Σχέδιο για το Πανεπιστήμιο του 2030**»². Το κείμενο που ακολουθεί προβαίνει σε κριτική αποτίμηση του πορίσματος αυτού, ακολουθώντας τις θεματικές ενότητες του Σχεδίου.

Σύνοψη και εισαγωγικό σημείωμα

Ήδη στην εναρκτήρια «Σύνοψη» της προβληματικής του πορίσματος, η πρώτη κιάλας φράση αποφαίνεται με τρόπο κατηγορηματικό: «*Αποτελεί κοινό τόπο πως τα ελληνικά δημόσια πανεπιστήμια δυσκολεύονται να παρακολουθήσουν τις σύγχρονες εξελίξεις και να ανταποκριθούν στο έργο τους αποτελεσματικά*» (σ. 5). Το πόρισμα της Επιτροπής διαπνέεται από μια εν πολλοίς αναληθή και αφοριστική προκατάληψη, ότι «*τα ελληνικά δημόσια πανεπιστήμια, πλην λίγων φωτεινών εξαιρέσεων, δυσκολεύονται πολύ να παρακολουθήσουν ως πρωταγωνιστές τις σύγχρονες εξελίξεις στον 21^ο αιώνα*» (σ. 6).

Στον Επίλογο του πονήματος αυτού, η τελευταία φράση κλείνει με έναν τόνο ακόμη πιο μελανό: η ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα φέρεται να «*βυθίζεται σε τέλμα*». Παραβλέπεται δηλαδή το αναμφισβήτητο γεγονός, ότι παρά την εξουθενωτικά

¹ Καθηγητής Φιλοσοφίας του Δικαίου, Νομική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

² Διαθέσιμο στον ακόλουθο σύνδεσμο: <https://www.bodossaki.gr/drasis-toy-idrymatos/gia-to-21/schedia-drasis/panepistimio2030/>

χαμηλή επιχορήγησή τους από το Κράτος, αρκετά ελληνικά ΑΕΙ κατατάσσονται στο καλύτερο 3-5% των πανεπιστημίων διεθνώς.

Στο Εισαγωγικό σημείωμα του κειμένου της Επιτροπής, εξαγγέλλεται μια εντελώς αμφισβητήσιμη προοπτική για ένα καθ' υπόθεσιν ευοίωνα μέλλον των ΑΕΙ. Υποστηρίζεται ότι η ίδρυση ιδιωτικών/μη κερδοσκοπικών πανεπιστημίων μπορεί τάχα «να συμβάλει σε μια δυναμική εκσυγχρονισμού και των δημόσιων πανεπιστημίων (π.χ. προβάλλοντας πρότυπα ευέλικτης διοίκησης)». Εκφράζεται δηλαδή με τρόπο αξιωματικό η ιδέα ότι τα δημόσια ΑΕΙ της χώρας πρέπει να αποκτήσουν –προφανώς με κεντρική νομοθετική παρέμβαση– ένα πρότυπο «ευέλικτης» διοίκησης. Εντούτοις, τέτοιο πρότυπο προσιδιάζει σε εταιρικά σχήματα της **ιδιωτικής** οικονομίας και όχι σε **δημόσια** Πανεπιστήμια.

Προτείνεται συνάμα η αξιολόγηση των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων «να γίνεται από την Εθνική Αρχή Ανώτατης Εκπαίδευσης (ΕΘΑΑΕ), ώστε να υπάρχει ενιαίο πλαίσιο κριτηρίων για όλη την τριτοβάθμια εκπαίδευση, δημόσια και ιδιωτική». Η αξιολόγηση από αυτήν την Αρχή «μπορεί να αφορά και στη σκοπιμότητα ίδρυσης νέων δημόσιων ή ιδιωτικών/μη κερδοσκοπικών πανεπιστημίων και στην ωριμότητα των σχετικών προτάσεων» (σ. 7). Πώς όμως θα μπορούσε να ισχύσει προσεχώς **ενιαίο** πλαίσιο κριτηρίων για τόσο **ανόμοια** πράγματα, όπως δημόσια και **ιδιωτικά** πανεπιστήμια;

Ευθύς εξ αρχής προσήκει να υπενθυμιστεί στους/στις συντάκτες της έκθεσης αυτής ότι, σύμφωνα με τη διάταξη του άρθ. 16§8 του ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος, «*Η σύσταση ανώτατων σχολών από ιδιώτες απαγορεύεται*». Άρα οι προτάσεις της περί ιδιωτικών πανεπιστημίων είναι όχι απλώς άκαιρες, αλλά ευθέως αντισυνταγματικές, καθόσον η σχετική απαγορευτική διάταξη του Συντάγματος δεσμεύει όλες τις λειτουργίες του Κράτους, αρχίζοντας από την ίδια τη νομοθετική εξουσία και την κυβερνητική πλειοψηφία της Βουλής!

Διοίκηση των ΑΕΙ

Ύστερα από τη μεγάλη μεταρρυθμιστική τομή του 1982, το ισχύον στην Ελλάδα σύστημα διοίκησης των ΑΕΙ έχει προσαρμοσθεί επιτυχώς στη συνταγματική επιταγή του άρθ. 16§5 για «πλήρη αυτοδιοίκηση», με τη σύμπραξη των μελών διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού **όλων** των βαθμίδων. Η αυτοδιοίκηση των ΑΕΙ διαδέχθηκε με τρόπο εποικοδομητικό το προϊσχύσαν ακαδημαϊκό και ιεραρχικό πρότυπο διοίκησης αποκλειστικά από καθηγητές κατόχους της περίφημης έδρας.

Το αυτοδιοίκητο των ΑΕΙ, μαζί με την ακαδημαϊκή ελευθερία, επέτρεψαν μετά τη Μεταπολίτευση μία πρωτόγνωρη άνθηση των επιστημών και της ανώτατης εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Η αρχή του αυτοδιοίκητου έχει εμπέδωθεί στον ακαδημαϊκό πολιτισμό της χώρας μας, χάρη σε όργανα ευρείας σύνθεσης με γενικό τεκμήριο αρμοδιότητας, με μέλη αιρετά και με σύντομη θητεία (Γενική Συνέλευση Τμήματος, Σύγκλητος).

Παρατήρηση 1^η: Άλλη μια φορά, οι προτάσεις του πορίσματος προσκρούουν συνειδητά σε ρητή πρόνοια του Συντάγματος, ότι «*τα δημόσια ΑΕΙ είναι Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου με πλήρη αυτοδιοίκηση*». Κρίνεται μάλιστα από την Επιτροπή ως «παθογένεια» ότι, στο πλαίσιο της συνταγματικά καθιερωμένης αυτοδιοίκησης των ΑΕΙ, η διοίκησή τους **εκλέγεται** από το ίδιο το διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό. Ως αιτιολογικό προβάλλεται από την έκθεση της Επιτροπής ότι δημιουργείται έτσι μια «*σχέση εξάρτησης*» της πρυτανικής αρχής και των κοσμητόρων από τους συναδέλφους τους. Τηρουμένων των αναλογιών, είναι σαν να προτείνει κανείς η Κυβέρνηση να πάψει να «εξαρτάται» από τη βούληση του κυρίαρχου λαού, ως εκλογικού σώματος.

Η Επιτροπή παραδέχεται ότι στο ελληνικό «*συνταγματικό και νομικό περιβάλλον*» –όπως το αποκαλεί ουδέτερα– η αρχή του αυτοδιοίκητου ισχύει. Πλην όμως παραδόξως τα μέλη της ομιλούν και προτείνουν σαν να μη δεσμεύονται νομικά και ηθικά από τη συνταγματική έννομη τάξη της χώρας τους! Μάλλον αγνοούν ότι κατάργηση διάταξης του Συντάγματος είναι επιτρεπτή μονάχα εάν **προηγηθεί** συνταγματική **αναθεώρησή** της. Τούτο, όμως, ως γνωστόν, δεν έχει συμβεί ως προς το άρθ. 16 του Συντάγματος.

Σε αυτήν την επίμαχη κεντρική θέση της Επιτροπής διαφαίνεται ήδη μια στάση απέχθειας προς τη **δημοκρατική** οργάνωση της ακαδημαϊκής ζωής, συστατικό στοιχείο της οποίας είναι ακριβώς τούτο: η διοίκηση να **εκλέγεται** από τα ίδια τα μέλη ΔΕΠ και όχι να διορίζεται από οποιονδήποτε. Μόνον έτσι μπορεί η πανεπιστημιακή διοίκηση να μένει υπόλογη νομικά και ηθικά έναντι της ακαδημαϊκής κοινότητας, της οποίας προΐσται, προς αποτροπή νεποτισμού και προγραμματικής αυθαιρεσίας των διοικούντων.

Η Επιτροπή αντιπροτείνει απερίφραστα η πρυτανική αρχή και οι κοσμήτορες να είναι «ανεξάρτητοι» από τη βούληση των συναδέλφων τους, όπως αυτή εκδηλώνεται μέχρι σήμερα με καθολική ψηφοφορία, ανάμεσα σε περισσότερα του ενός, υποψήφια πρυτανικά σχήματα, τα οποία συγκροτούνται ελεύθερα εκ των κάτω, με συλλογικές πρωτοβουλίες μέσα στην ακαδημαϊκή κοινότητα. Πρόκειται για ευθεία αμφισβήτηση του συνταγματικά κατοχυρωμένου αυτοδιοίκητου, ως μια αυτοκαθοριζόμενη κοινότητα πανεπιστημιακών δασκάλων που λειτουργούν αληθινά ως collegium. Υπ' αυτό το πρίσμα, ο Πρύτανης είναι πρώτος μεταξύ ίσων, δεν είναι αφεντικό ή εργοδότης.

Παρατήρηση 2^η: Αφού Πρύτανης, Πρυτανικό Συμβούλιο και Κοσμήτορες δεν θα εκλέγονται, σύμφωνα με τα λεγόμενα της Επιτροπής, τότε θα διορίζονται. Από ποιον; Θα προεπιλέγονται από μια ειδική επιτροπή (search committee), προς αναζήτηση κατάλληλων υποψηφίων, η οποία θα διορίζεται από το «Συμβούλιο του Ιδρύματος». Η τελική επιλογή θα γίνεται και πάλι από αυτό το **παντοδύναμο** Συμβούλιο (σ. 7).

Η Επιτροπή επιθυμεί να επανέλθει ο πλήρως **αποτυχημένος στην πράξη** θεσμός του Συμβουλίου του Ιδρύματος, του νόμου 4009/2011. Ο θεσμός απέτυχε για δύο βασικούς λόγους: **α)** Εγκαταστάθηκε μια περιττή δυαρχία στη διοίκηση των ΑΕΙ, παραλυτική για την καθημερινή διοίκησή τους. **β)** Τα εξωτερικά μέλη του Συμβουλίου (π.χ. επιχειρηματίες) επέδειξαν ευλόγως αδιαφορία για συμμετοχή σε διοίκηση υποθέσεων για τις οποίες εκ των πραγμάτων έχουν παντελή άγνοια. Επίπτωση ήταν ότι το Συμβούλιο του Ιδρύματος πρακτικά αδυνατούσε να συνεδριάσει νόμιμα λόγω έλλειψης απαρτίας.

Εν πάση περιπτώσει, το σχεδιαζόμενο Συμβούλιο του Ιδρύματος δεν θα έχει απλώς «εποπτικό και στρατηγικό ρόλο», όπως επιτήδεια παρουσιάζεται στο πόρισμα. Αλλά θα διαθέτει μια άκρως αποφασιστική αρμοδιότητα, όπως ιδίως να επιλέγει το **σύνολο** της διοικητικής κορυφής στην πανεπιστημιακή ζωή. Και θα το επιλέγει κατά το δοκούν, άρα εν δυνάμει αυθαίρετα. Η πρυτανική αρχή θα περιορίζεται μόνο σε «εκτελεστικό» ρόλο γύρω από ακαδημαϊκά θέματα αποκλειστικώς.

Το ίδιο θα ισχύει και για την «ολιγομελή» –δηλαδή **μη αντιπροσωπευτική** των Τμημάτων– και συνάμα πλήρως **κουτσουρεμένη** από αρμοδιότητες Σύγκλητο για θέματα πέραν των αυστηρώς ακαδημαϊκών. Αυτή θα αποστερείται βιαίως το τεκμήριο

αρμοδιότητας, το οποίο διέθετε μέχρι τούδε για όλα κατ' αρχήν τα θέματα του πανεπιστημιακού βίου. Όσο για τα οικονομικά του Ιδρύματος, αυτά θα τα διαχειρίζεται μια «επαγγελματική διοίκηση», και πάλι υπό την πανεπιτοπτεία του Συμβουλίου, χωρίς η διαχείριση αυτή να υπόκειται στον παραμικρό έλεγχο είτε από τον Πρύτανη είτε και από τη Σύγκλητο.

Κοντολογίς, πρόκειται για ένα απολύτως αντιδημοκρατικό, κυριολεκτικά **ολιγαρχικό σύστημα πλήρους ετεροδιοίκησης** του Πανεπιστημίου, στο οποίο το Συμβούλιο του Ιδρύματος θα λειτουργεί σαν να ήταν Διοικητικό Συμβούλιο ανώνυμης εταιρείας. Αυτό θα απαξιοί να λογοδοτεί στην πανεπιστημιακή κοινότητα, την οποία το «ανεξάρτητο» Συμβούλιο θα θεωρεί απλώς ως παθητική υφισταμένη της.

Προτείνεται να καθιδρυθεί **ένα κλειστό, αδιαπέραστο και πρακτικά ανεξέλεγκτο κύκλωμα εξουσίας**, υπό την εξάρτηση του οποίου θα περιέλθουν Πρύτανης, Πρυτανικό Συμβούλιο και Κοσμήτορες, παρά τις περί του αντιθέτου ρηματικές διαβεβαιώσεις του πορίσματος. Τέτοιο σύστημα είναι απλώς ανεπίδεκτο «*συνεχούς και αμοιβαίου ελέγχου*» κι εξισορρόπησης (checks and balances), όπως αντιθέτως το εξωραΐζουν οι συντάκτες του εν λόγω πορίσματος (σ. 7). Θα λειτουργεί **δίχως θεσμικά αντίβαρα**, με ιδεολογική ομοιογένεια σε συντηρητική κατεύθυνση.

Δομή και οργάνωση – Προγράμματα σπουδών

Ιθύνουσα ιδέα είναι εν προκειμένω να επέλθει μια πλήρης αναδιάταξη της διεθνώς εγνωσμένης επιστημολογικής αρχής, ότι κάθε πανεπιστημιακό Τμήμα πρέπει να καλλιεργεί γνωστικά αντικείμενα που αντιστοιχούν κατ' αρχήν σε ορισμένη **διακριτή** επιστήμη (discipline), με ομόλογη, συνεκτική και ευκρινή δομή στα οικεία προγράμματα σπουδών.

Παρατήρηση 1η: Η Επιτροπή δεν μένει σε κάτι ευνόητο στη σύγχρονη εποχή, ότι αρμόζει τα προγράμματα σπουδών να διαπνέονται όντως από διεπιστημονική ευρύτητα πνεύματος και ανοιχτοσύνη σε **συγγενή** επιστημονικά πεδία. Απεναντίας,

προτείνει κάτι που **ανατρέπεται την αρχή της αναγκαίας σύνδεσης ανάμεσα σε Τμήμα και ορισμένη επιστήμη.**

Εισηγείται τα πτυχία να είναι «*διεπιστημονικά και συνδυαστικά*», με την έννοια ότι θα **διαρρηγνύεται η ενότητα του γνωστικού αντικείμενου μιας επιστήμης.** Έτσι, θα επιτρέπονται «*διαφορετικές διαδρομές σπουδών*» στους φοιτητές και τις φοιτήτριες μιας ακαθόριστης Σχολής, με περισσότερα επιστημονικά πεδία.

Τούτο σημαίνει ότι, αντί το φοιτητικό κοινό να αποκτά κατά το δυνατόν ολοκληρωμένη εκπαίδευση γύρω από τον κορμό δεδομένης επιστήμης σε συγκεκριμένο Τμήμα, προτείνεται τώρα «*να δημιουργηθούν ενότητες μαθημάτων (modules), π.χ. μαθηματικά, οικονομικά, ανθρωπιστικές επιστήμες, τέχνες, υπολογιστές, επιστήμες μηχανικού κ.λπ.*» (σ. 11). Σημειωτέον ότι κάτι παρόμοιο μπορεί μεν να συμβαίνει στα Κολλέγια των ΗΠΑ, ωστόσο και εκεί επίσης επακολουθεί κανονική φοίτηση σε **συγκεκριμένο πανεπιστημιακό Τμήμα**, το οποίο καλλιεργεί πολύπλευρα **δεδομένη**, διακριτή επιστήμη.

Υπ' αυτήν την οπτική γωνία, η Επιτροπή ζητά να επιτραπεί η κατάργηση ή σύμπτυξη ομοειδών Τμημάτων και Σχολών, με αιτιολογικό ότι έχουν δημιουργηθεί πολλά στο χάρτη της ανώτατης εκπαίδευσης. Υποκείμενη ιδέα είναι «*να μην οχυρώνονται τα ιδρύματα σε παρωχημένες δομές*» επιστημονικής γνώσης (σ. 10), δηλαδή σε διεθνώς καθιερωμένα γνωστικά αντικείμενα των επιστημών. Αλλά να παρέχονται στο φοιτητικό κοινό ποικίλα, ακόμη και ασύνδετα υποσύνολα γνώσεων, θραύσματα από διαφορετικές επιστήμες. Έτσι, όμως, **αναιρείται η έννοια «πρόγραμμα σπουδών» στον ίδιο τον πυρήνα της.**

Πώς θα μπορούν τότε «*τα προγράμματα σπουδών να αξιολογούνται και να πιστοποιούνται και από τους εκάστοτε επαγγελματικούς φορείς*» (σ. 12); Πώς στο καλό και τι ακριβώς θα μπορεί να πιστοποιεί ως πρόγραμμα σπουδών π.χ. ένας τοπικός Δικηγορικός Σύλλογος, εάν οι φοιτητές και οι φοιτήτριες της οικείας (μονομηματικής μέχρι στιγμής) Νομικής Σχολής κάνουν παράξενες και «*διαφορετικές διαδρομές σπουδών*» σε πληθώρα γνωστικών αντικειμένων, πολύ πέραν της Νομικής επιστήμης, τα οποία θα επιλέγουν κατά βούληση ή για λόγους ιδιοσυγκρασιακούς; Πώς θα μπορεί να συσταθεί συνεκτική και δη κριτική πρόσληψη της γνώσης σε ορισμένη επιστήμη³, εάν οι φοιτητές και οι φοιτήτριες χάνονται σε δαιδαλώδεις «*διαδρομές*» αποσπασματικών γνώσεων;

³ Μια δέσμη αρχών για καλή πανεπιστημιακή μόρφωση προτείνεται εις Κώστα Σταμάτη, *Η αβέβαιη «κοινωνία της γνώσης»*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα, 2005, σ. 248-262.

Παρατήρηση 2^η: Εξ ίσου ανιεπιστημονική κι ανεδαφική είναι η πρόταση της Επιτροπής για διαφορετικά είδη διδασκόντων, όπως «*διδάσκοντες εκτός ιδρύματος*» (π.χ. «*στελέχη της αγοράς ή υπουργείων και ΔΕΚΟ*»), «*καθηγητές προσανατολισμένοι στη διδασκαλία και άλλοι στην έρευνα*» (σ. 12). Η Επιτροπή παραγνωρίζει καταφανώς ότι από άποψη επιστημολογική δεν νοείται πανεπιστημιακός δάσκαλος να μη συνδυάζει αξεδιάλυτα ερευνητικό και διδακτικό έργο! Τι εξυπηρετεί ένας **τεχνητός** κι ακατανόητος διαχωρισμός ανάμεσα σε διδασκαλία και έρευνα;

Επιπροσθέτως, προτείνεται «*να μπορούν οι φοιτητές να παίρνουν πιστωτικές μονάδες (credits) εκτός πανεπιστημίων, δηλαδή σε δημόσιους ή ιδιωτικούς οργανισμούς, οι οποίοι θα πληρούν, όμως, κριτήρια που θα έχει θέση η ΕΘΑΑΕ*». Αντιτείνουμε ότι είναι ανεπίτρεπτο να παίρνει φοιτητής/-τρια πιστωτικές μονάδες από οργανισμό εκτός πανεπιστημίου. Μονάχα στο πλαίσιο πρακτικής άσκησης μπορεί να γίνεται παρόμοια επαφή του φοιτητικού κοινού, χωρίς όμως να γίνεται πλασματικά δεκτό ότι θα πρόκειται για **οιονεί μαθήματα**, ενσωματώσιμα στα μαθήματα που απαιτούνται για τη λήψη πτυχίου.

Με την προτεινόμενη αποσύνδεση του πτυχίου από ορισμένη επιστήμη, ελλοχεύει ένας πρωτοφανής κίνδυνος για την ανθρώπινη γνώση συνολικά: να σπάσει η ενότητα καθεμιάς από τις επιστήμες, που μόνον αυτή επιτρέπει σφαιρική και κριτική επιστημονική συνείδηση. Και να κατακερματισθεί σε πλειάδα επί μέρους κι ανεπικοινωνήτων στοιχείων γνώσης, ως ασύντακτο και πλαδαρό συμπίλημα πληροφοριών.

Συγχρόνως, όμως, καθίστανται τελείως αβέβαιες και οι προοπτικές επαγγελματικής διασφάλισης των αποφοίτων, εάν πρόκειται αυτοί να προσέρχονται στην αγορά εργασίας με ένα πτυχίο «λίγο απ' όλα». Οι νέοι άνθρωποι θα αποφοιτούν επομένως ως αδαείς σε συγκεκριμένη επιστήμη, ως κάτοχοι πτυχίων ευκολίας, χωρίς κανένα επιστημονικό υπόβαθρο. Αλλά τότε **τι αντίκρισμα μπορεί να έχουν τέτοια πτυχία στην αγορά εργασίας;**

Οπότε τι ακριβώς θα είναι αυτό που η ΕΘΑΑΕ, διεθνείς επιτροπές επιστημόνων ή ακόμη και επιτροπές ειδικευμένων **ιδιωτικών** επιχειρήσεων θα πιστοποιούν ως «*ποιότητα*» και «*σύγχρονο πνεύμα*» σε light προγράμματα σπουδών, όταν αυτά θα έχουν παύσει να καλλιεργούν με προσήλωση ορισμένη επιστήμη εις βάθος και πλάτος;

Τι είδους κριτικά ενημερωμένοι πολίτες θα προετοιμάζονται, όταν τα προγράμματα σπουδών θα διαποτίζονται μονόπλευρα από έγνοια για σύνδεση με την

αγορά εργασίας και την ανάπτυξη του επιχειρηματικού κέρδους άλλων; Ποιο είναι τελικά το νόημα και η αξία της μόρφωσης⁴ για τους/τις εμπνευστές του Σχεδίου; Ως προς τι θα μπορεί υπ' αυτές τις τραγικές συνθήκες να καταστεί μια Σχολή «κέντρο αριστείας», όπως παροτρύνει το «Σχέδιο για το Πανεπιστήμιο του 2030»;

Φοβόμαστε επομένως ότι, το Σχέδιο θίγει καίρια την ελεύθερη, πολυφωνική και κριτική καλλιέργεια επιστημών και φιλοσοφίας. Δεν αποβλέπει να διαπλαστούν οι νέοι άνθρωποι σε «ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες», όπως αξιώνει το άρθρ. 16§2 του Συντάγματος (και) από τα δημόσια ΑΕΙ, χάριν της πνευματικής και κοινωνικής αυτοπραγμάτωσης των ίδιων των πολιτών και του κοινού καλού.

Στόχος είναι να παράγεται ένα πολτώδες «ανθρώπινο κεφάλαιο» (human capital), με επιφανειακή μεταλκειακή εκπαίδευση, άρα και με χαμηλές προσδοκίες για επαγγελματική απασχόληση. Αποξενωμένο από αυθεντικό επιστημονικό πνεύμα ή κριτική ικανότητα, απλώς και μόνο τιθέμενο στην υπηρεσία της κερδοφορίας των επιχειρήσεων, όποτε τυχόν καταφέρει να βρει κάποια θέση εργασίας, επισφαλή και προσωρινή, ανασφάλιστη και άσχημα αμειβόμενη.

Ισότητα, πολυμέρεια και συμπεριληπτικότητα

Η θεματική αυτή αφορά στην έμφαση που πρέπει, πράγματι, να δοθεί στην ισότιμη συμμετοχή πιο αδύναμων ομάδων στην εκπαιδευτική διαδικασία των ΑΕΙ (σ. 13). Επ' αυτών των ζητημάτων η συνεννόηση και συμφωνία είναι ευκολότερη.

Διδακτικό προσωπικό

Παρατήρηση 1^η: Ανακριβέστατη είναι η υποβολιμαία εκτίμηση της Επιτροπής, ότι «η εσωστρεφής και συντεχνιακή λειτουργία, η «ενδογαμία», καθώς και οι ιδεοληπτικές θεωρήσεις για την αποστολή του πανεπιστημίου έχουν οδηγήσει στην απώλεια σοβαρών στελεχών του και στη μη προσέλκυση νέων» (σ. 14).

Αλήθεια, πόσα σοβαρά στελέχη του πανεπιστημίου άραγε έχουν αποχωρήσει από αυτό και μάλιστα για τους λόγους που εφευρίσκει η Επιτροπή; Η εμπαθής αυτή εκτίμηση διαφεύδεται παταγωδώς από το πασιφανές γεγονός, ότι με κάθε προκήρυξη

⁴ Επ' αυτού, στη γραμμή του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, βλ. Κώστα Σταμάτη, «Το νόημα της μόρφωσης», επιθεώρηση *Ουτοπία*, τεύχος 91, 2010, σ. 25-42.

θέσης μέλους ΔΕΠ εμφανίζεται πλειάδα υποψηφίων για την κατάληψή της –ενίοτε περισσότεροι από δέκα–, αρκετοί από τους οποίους όντως αξιόλογοι.

Εξ άλλου, εάν αξιόλογοι/-ες επιστήμονες και διδάκτορες της χώρας μεταναστεύουν στο εξωτερικό, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι **α)** η μεν ελληνική Πολιτεία έχει πτωχεύσει ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 2010, **β)** η δε ιδιωτική οικονομία αδυνατεί να δημιουργήσει νέες θέσεις εργασίας, στοιχειωδώς καλά αμειβόμενες, ώστε να μειωθεί η ανεργία στον ενεργό πληθυσμό. Ζήτημα είναι αν έστω και 15% των επιχειρηματικών κερδών επανεπενδύεται στον παραγωγικό ιστό της χώρας. Η βαθιά οικονομική κρίση στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας επιδεινώνεται σήμερα δραματικά, με υπέρογκο και μη διαχειρίσιμο χρέος, δημόσιο και ιδιωτικό. Μία από τις απορρέουσες επιπτώσεις είναι ότι θέσεις μελών ΔΕΠ στα ελληνικά πανεπιστήμια δίνονται από την πολιτική ηγεσία καθυστερημένα και με το σταγονόμετρο.

Παρατήρηση 2^η: Η Επιτροπή αποφεύγει να προτείνει κάτι προφανές και απολύτως δόκιμο, όπως να γίνεται σεβαστός ο νομοθετημένος κανόνας «ένας αποχωρεί από την υπηρεσία, ένας άλλος καταλαμβάνει τη θέση», καθώς και να δίνεται επί πλέον ένας αριθμός νέων θέσεων, προς ενδυνάμωση και ανανέωση της ποικιλίας των επί μέρους γνωστικών αντικειμένων σε κάποια επιστήμη. Αντ’ αυτού καταφεύγει σε μια εκκεντρική και αντιακαδημαϊκή πρόταση (σ. 14) για:

α) «*μεγαλύτερη ποικιλία διδασκόντων*», **μακριά όμως από το πρότυπο του αφοσιωμένου ακαδημαϊκού δασκάλου.** Δηλαδή «*συνεργαζομένων καθηγητών μερικής απασχόλησης (affiliated, clinical, research professors, professors of practice)*», ακόμη και για εξ αποστάσεως διδασκαλία από το εξωτερικό.

β) Θέσεις «*καθηγητών/ερευνητών της βιομηχανίας/οικονομίας, που μισθοδοτούνται από τον ιδιωτικό ή και τον ευρύτερο δημόσιο τομέα*». Η προϊούσα αποβιομηχάνιση της Ελλάδος φαίνεται κάτι άγνωστο στα μέλη της Επιτροπής. Ούτε τους/τις απασχολεί, από την άλλη πλευρά, το θέμα: **με ποια αυτονομία επιστημονικού πνεύματος** θα καλλιεργεί επιστήμη πανεπιστημιακής περιωπής διδασκων μισθοδοτούμενος από τη «βιομηχανία» ή άλλον κλάδο της ιδιωτικής οικονομίας.

γ) Θέσεις καθηγητών/ερευνητών κληροδοτημάτων ή δωρεών (endowed chairs). Το αξεπέραστο πρόβλημα που ορθώνεται σε αυτήν την αλλόκοτη τοποθέτηση είναι: τι είδους «δημόσιους λειτουργούς» –όπως αξιώνει το άρθ. 16§6 του Συντάγματος για το διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό του πανεπιστημίου **εν όλω**– θα μπορούν να αποτελούν τέτοιες **παράπλευρες** κατηγορίες «καθηγητών»; Με ποια ακαδημαϊκή ηθική θα είναι ταγμένοι στην αναζήτηση της επιστημονικής αλήθειας σε ό,τι θα διδάσκουν ή θα ερευνούν; Αυτά, όμως, προϋποθέτουν την καταστατική αυτονομία των μελών ΔΕΠ από ιδιαίτερα, μερικευτικά συμφέροντα, πρωτίστως της ιδιωτικής οικονομίας και από την κερδοφοροσύνη της τελευταίας.

Παρατήρηση 3^η: Πρακτικά ανεδαφική και συνάμα έντονα υποτιμητική για την ελληνική ακαδημαϊκή κοινότητα είναι επίσης η πρωτάκουστη πρόταση της Επιτροπής, η αξιολόγηση κι επιλογή των υποψηφίων καθηγητών να γίνεται *«όχι μόνο από το τμήμα υποδοχής, αλλά και από **επιτροπή** αξιολογητών εκτός ιδρύματος (κυρίως του **εξωτερικού**)»*.

Δηλαδή θα γίνεται αξιολόγηση από –ελληνομαθή;– *«επιτροπή **εκτός του ιδρύματος**»*, ξεχωριστή από το *«ολιγομελές εκλεκτορικό σώμα»* που θα κρίνει τις υποβαλλόμενες υποψηφιότητες; Άραγε οι υποψήφιοι θα υποβάλλουν φάκελο υποψηφιότητας σε **ξένη** γλώσσα, προσιτή στους αλλοδαπούς αξιολογητές; Η προχειρότητα της πρότασης επιβαρύνεται από το δεύτερο σκέλος της, ότι η αξιολόγηση ενστάσεων για κρίση που θα έχει γίνει θα τελείται από άλλη πάλι *«**διεθνή επιτροπή** ή από την επιστημονική συμβουλευτική επιτροπή της Σχολής»* (οι υπογραμμίσεις δικές μου) (σ. 15)!

Άλλο δείγμα προχειρότητας και συγχρόνως λογικό άλμα προβάλλει με την πρόταση της Επιτροπής: η όλη διαδικασία των κρίσεων για αξιολόγηση κι επιλογή υποψηφίων *«πρέπει να εποπτεύεται από την κοσμητεία, η οποία θα λαμβάνει υπ' όψιν τις προτεραιότητες ανάπτυξης που θα θέτουν τα Τμήματα»* (σ. 15). Στη σκέψη αυτή λανθάνει κάποια σύγχυση ανάμεσα σε μια **διοικητική «διαδικασία»** και σε *«κριτήρια ή προτεραιότητες **ουσίας**»* ως προς την ίδια την προκήρυξη και ακολούθως την αξιολόγηση των υποψηφίων για την κατάληψη θέσης διδάσκοντος.

Έρευνα και διδασκαλία

Παρατήρηση 1^η: Ως προς την έρευνα στα πανεπιστήμια⁵, το κείμενο της Επιτροπής αναγνωρίζει –επί τέλους– την ανάγκη για τακτική και υψηλού επιπέδου χρηματοδότηση από την Πολιτεία. Παράλληλα, όμως, θεωρεί ότι η «*χρηματοδότηση των πανεπιστημίων και από τον ιδιωτικό τομέα, καθώς και ο συντονισμός τους με τις ανάγκες της οικονομίας και της κοινωνίας, θα ενδυναμώσουν τον εκσυγχρονισμό τους και την επιτυχή ενσωμάτωση των αποφοίτων τους στην αγορά εργασίας*» (σ. 16).

Στο θέμα αυτό το πόρισμα της Επιτροπής επικαλείται για πολλοστή φορά το ποθητό γι' αυτήν άνοιγμα των ΑΕΙ στις δυνάμεις της αγοράς. Κατά πλήρη παραγνώριση της πραγματικότητας, εκλαμβάνει ως αυτόδηλο δεδομένο, ότι ο ιδιωτικός τομέας της ελληνικής οικονομίας, ιδίως η βιομηχανία, διαθέτει δήθεν θαλερό δυναμισμό και προοπτική για ζήτηση έρευνας από τα πανεπιστήμια, σαν να ήταν η χώρα μας βιομηχανική δύναμη στο διεθνές οικονομικό γίγνεσθαι!

Προσπερνά βιαστικά και ανεύθυνα ότι η ελληνική οικονομία εν συνόλω έχει περιέλθει στη δίνη μιας παρατεταμένης βαθιάς κρίσης, με διαταραγμένη και ασταθή παραγωγική βάση και έκδηλα σημάδια αποβιομηχάνισης. Αλλά, ακόμη και σε παλαιότερες εποχές καλύτερης κερδοφορίας του κεφαλαίου, οι όποιες ανάγκες της ελληνικής ιδιωτικής οικονομίας για νέα τεχνολογία ικανοποιούνταν ανέκαθεν με εισαγωγές έτοιμης κι εξελιγμένης τεχνολογίας από το

εξωτερικό. Εξ άλλου, στους περισσότερους κλάδους της ιδιωτικής οικονομίας, το μέγιστο μέρος των επιχειρήσεων της στην Ελλάδα εξακολουθεί να βασίζεται σε **ένταση εργασίας** και όχι σε ένταση κεφαλαίου, με τεχνολογικές και λειτουργικές καινοτομίες.

Υπ' αυτές τις συνθήκες η αενάως επαναλαμβανόμενη επίκληση για χρηματοδότηση της έρευνας από τις ελληνικές επιχειρήσεις πέφτει μονίμως στο κενό, ως ανεκπλήρωτη ευχή και φρούδα ελπίδα⁶. Το ίδιο ισχύει πάνω-κάτω και για τη

⁵ Μια σειρά αρχών για την πανεπιστημιακή έρευνα προτείνεται εις Κ. Σταμάτη, *Η αβέβαιη «κοινωνία της γνώσης»*, ό.π., σ. 262-277.

⁶ Για εκτενέστερη ανάπτυξη βλ. Κώστα Σταμάτη, «Σε ποια “αγορά” ακριβώς καλούνται να αποτανθούν τα ελληνικά Πανεπιστήμια;», στον τόμο: Δ. Κλάδη, Ξ. Κοντιάδη, Γ.

λαχτάρα των συντακτών του Σχεδίου να υπάρξει «*χρηματοδότηση από τον ιδιωτικό τομέα θέσεων καθηγητών και ερευνητών*» (σ. 16). Π.χ. ολόκληρη Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, παρά την απλόχερη ανακεφαλαιοποίησή της χάρη σε κρατικούς και κοινοτικούς πόρους, αποφάσισε να σταματήσει την εκδοτική δραστηριότητα –και όχι μόνο– στο εξαιρετικά πετυχημένο επί μακρά σειρά ετών Μορφωτικό της Ίδρυμα, σαν να επρόκειτο για οχληρό βαρίδιο στην κερδοφορία της.

Παρατήρηση 2^η: Ως προς τη διδασκαλία, επισημαίνεται ότι «*κι εδώ το ελληνικό πανεπιστήμιο εμφανίζει μεγάλα προβλήματα υστέρησης. Οι φοιτητές αντιμετωπίζονται πρωτίστως ως καταναλωτές γνώσης, ως παθητικοί ακροατές*». Το πόρισμα αναγνωρίζει ωστόσο ότι «*όπου η αναλογία διδακτικού προσωπικού και φοιτητών/-τριών το επιτρέπει, μπορούν να αναλάβουν έναν πιο ενεργητικό ρόλο (...). Μπορούν να έχουν μια δυναμική διαδραστική σχέση με τους καθηγητές τους*» (σ. 16).

Από πού προκύπτει ότι οι φοιτητές και οι φοιτήτριες αντιμετωπίζονται ως **παθητικοί** ακροατές και μάλιστα σαν να επρόκειτο για τυπικά **ελληνική** «υστέρηση» σε διεθνή κλίμακα; Παράδοση σε αμφιθέατρο σε ολόκληρο τον κόσμο γίνεται λίγο-πολύ με παραπλήσιους τρόπους, ενώ η επιθυμητή διαδραστικότητα εξαρτάται από τη δεκτικότητα τόσο των διδασκόντων όσο όμως και των διδασκομένων. Από εκεί και πέρα, σε μικρότερα ακροατήρια μπορεί να είναι πολύ πιο ενεργητική και ουσιώδης η παιδαγωγική συνέργεια διδασκόντων και διδασκομένων.

Η ίδια η Επιτροπή παραδέχεται σιωπηρά ότι τούτο προϋποθέτει **περισσότερους** διδάσκοντες, άνδρες και γυναίκες. Αλλά τι είναι αυτό που στη χώρα μας προκαλεί την **ανεπαρκή αναλογία** μεταξύ διδασκόντων και διδασκομένων; Μήπως είναι πρωτίστως η ελλιπής στελέχωση των πανεπιστημίων σε διδακτικό και διοικητικό προσωπικό; Αλλά τέτοια ερωτηματικά ουδόλως απασχολούν τους συντάκτες του πονήματος. Ειδ' άλλως θα αναγκάζονταν να παραδεχθούν ότι βασική αιτία του φαινομένου είναι –και πάλι– η ευτελής υποχρηματοδότηση της ανώτατης παιδείας στη χώρα μας, η οποία κατά την τελευταία διετία έχει παροξυνθεί επικίνδυνα, με αλόγιστες περικοπές δαπανών για τη δημόσια παιδεία.

Πανούση (επιμ.), *Η Μεταρρύθμιση του Ελληνικού Πανεπιστημίου*, έκδοση του Κέντρου Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2007, σ. 292-319.

Κουλτούρα

Το πόρισμα της Επιτροπής αποφαινεται αφ' υψηλού ότι «το ελληνικό πανεπιστήμιο κυριαρχείται από μια κουλτούρα που συχνά παρουσιάζει στοιχεία αδιαφάνειας, υπέρμετρης ιεραρχίας, έντονης ιδεοληψίας, νεποτισμού και παρεοκρατίας, πελατειασμού και κομματισμού, κυνισμού και καχυποψίας». Λίγο πιο κάτω, με την ίδια ευκολία καταγγελτισμού των άλλων, συμπληρώνεται ο μακρύς κατάλογος των υποτιθέμενων δεινών, από τα οποία κατατράχεται η ανώτατη εκπαίδευση στη χώρα μας, με «την “αντίσταση” σε κάθε αλλαγή» (σ. 18). Εδώ πια η προκατάληψη εναντίον των ελληνικών δημόσιων πανεπιστημίων φθάνει στο αποκορύφωμα, αγγίζοντας την εχθροπάθεια.

Προς αντιστροφή της υποτιθέμενης επικρατούσας (υπο)κουλτούρας στα πανεπιστήμια της χώρας, επισημειώνεται, μεταξύ άλλων, από την Επιτροπή η ίδια ψευδαίσθηση, ότι «σημαντικός θα μπορούσε να είναι ο ρόλος ενδιαφερόμενων μερών (stakeholders), για να συμβάλουν στην περαιτέρω αξιοποίηση του ανθρώπινου και υλικού δυναμικού κάθε Τμήματος, π.χ. με χορηγίες από εταιρείες, όπως η χορηγία της Rolex στο Πολυτεχνείο της Λωζάνης».

Αυτονομία και λογοδοσία

Μοιάζει αντιφατικό ότι, από τη μία μεριά, η Επιτροπή ομνύει στην αυτονομία των ΑΕΙ από το Υπουργείο (σ. 21), ενώ, από την άλλη μεριά, εμμέσως καλεί την κυβερνητική πλειοψηφία στη Βουλή να προβεί σε «αναδιάταξη/κατάργηση ή και σύμπτυξη Τμημάτων και Σχολών» (σ. 10).

Το κείμενο της Επιτροπής κρίνει ότι τα πανεπιστήμια «πρέπει να διαφοροποιούνται ανάλογα με τον χαρακτήρα καθενός, με σταθερή μέριμνα την επίτευξη της αριστείας». Πρακτικά η διαφοροποίηση αυτή νοείται ως **ανισομερής χρηματοδότηση** των αντίστοιχων ΑΕΙ. «Η χρηματοδότηση των πανεπιστημίων πρέπει να συνδέεται με την αξιολόγησή τους» (σ. 23). Συνεπώς τα Πανεπιστήμια με καλύτερες επιδόσεις θα δικαιούνται μεγαλύτερη χρηματοδότηση από τα άλλα, τα οποία έτσι θα στιγματίζονται για το λόγο ότι δεν τα κατάφεραν καλά.

Προτείνεται ακόμη «συγκριτική αξιολόγηση ιδρυμάτων εντός και εκτός Ελλάδος, αλλά και ομοειδών Τμημάτων και Σχολών». Η λειτουργία τους θα παρακολουθείται «συστηματικά» από το Υπουργείο και θα αξιολογείται από την ΕΘΑΑΕ, ως ανεξάρτητη διοικητική αρχή, η οποία θα συστήσει προς τούτο ένα «Συμβούλιο Αξιολόγησης και Πιστοποίησης» (σ. 23).

Εν προκειμένω, η προτεινόμενη ανισοδύναμη χρηματοδότηση αποπνέει έναν **κυνικό πανεπιστημιακό δαρβινισμό**: «επικρατεί ο ισχυρότερος», τα πιο παλαιά και μεγάλα, εύρωστα και αποδοτικά ΑΕΙ. Γιατί, όμως, να μην ισχύει περί-που το αντίστροφο από αυτό που εισηγείται η Επιτροπή; Γιατί να μην ενισχύει η κρατική χρηματοδότηση τα «πιο αδύναμα», νεότερα, μικρότερα και δη περιφερειακά πανεπιστήμια, αφού αυτά

ακριβώς είναι που χρήζουν καλύτερης χρηματοδότησης, προκειμένου να αναπτυχθούν περισσότερο;

Το κείμενο της επιτροπής δίνει την εντύπωση πως οι αξίες της λογοδοσίας και της αξιολόγησης περίπου ακούγονται για πρώτη φορά στην ελληνική ανώτατη παιδεία με το Σχέδιό της! Σαν να μην έχει μεσολαβήσει ποτέ μια μακρά και ενδελεχής διαδικασία αξιολόγησης όλων των ελληνικών ΑΕΙ –για δεύτερη φορά κιόλας– και μάλιστα σε γενικές γραμμές με πολύ καλά έως άριστα αποτελέσματα. Ποιο «τέλμα» της ελληνικής ανώτατης παιδείας, λοιπόν, έχουν κατά νου οι συντάκτες του Σχεδίου και μάλιστα ως «κοινό τόπο»;

Συμπέρασμα

Εν πρώτοις, το αποκαλούμενο «Σχέδιο δράσης για το Πανεπιστήμιο του 2030» προτείνει μια δέσμη ιδεών σημαντικό τμήμα της οποίας έρχεται σε απόκλιση ή και ευθεία αντίθεση στο ισχύον Σύνταγμα της χώρας:

α) Η τέχνη και η επιστήμη, η έρευνα και η διδασκαλία είναι ελεύθερες. Η ανάπτυξη και η προαγωγή τους αποτελεί υποχρέωση του Κράτους (άρθ. 16§1). Επομένως, είναι ανεύθυνο ένα Κράτος που σέβεται την αποστολή του ως «**κοινωνικό κράτος δικαίου**» (άρθ. 25§1) να αποσύρεται δια της διολισθήσεως από την υποχρέωση αυτήν. Ποια «*πραγμάτωση της κοινωνικής προόδου μέσα σε ελευθερία και δικαιοσύνη*» (άρθ. 25§2) μπορεί να προαχθεί με την προγραμματική μονομανία για «λιγότερο δημόσιο παντού»;

β) Η παιδεία εν όλω, άρα και η ανώτατη παιδεία επίσης, έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες (άρθ. 16§2), καθώς και σε ολοκληρωμένους

επιστήμονες. Όχι απλώς επαγγελματίες και δη απροσδιόριστης επιστημονικής ειδίκευσης ή ημιμαθείς.

γ) Η αυτοδιοίκηση των ΑΕΙ (άρθ. 16§5) νοθεύεται πλήρως, εάν αυτή συμπεριλαμβάνει διοικούντες στερούμενους την ιδιότητα του «δημόσιου λειτουργού» (άρθ. 16§6), η οποία προσήκει μόνο σε μέλη του διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού των ίδιων των ΑΕΙ.

δ) Η σύσταση ανώτατων σχολών από ιδιώτες απαγορεύεται (άρθ. 16§8).

Έπειτα, στο κείμενο της Επιτροπής κατ' επανάληψη στηλιτεύεται η «ιδεοληψία», που φέρεται να μαστίζει τη νοοτροπία των Ελλήνων και Ελληνίδων πανεπιστημιακών δασκάλων. Ωστόσο, κατά μία πονηρία του Λόγου, από την ανάγνωση του Σχεδίου προκύπτει εύγλωττα ένα χαρακτηριστικό δείγμα ιδεοληψίας και των ίδιων των συντακτών του κειμένου. Είναι η ιδεοληπτική εμμονή να προτείνεται κατά κόρον κάτι ερήμην της ξεροκέφαλης πραγματικότητας: το άνοιγμα των ΑΕΙ στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας, μολονότι αυτός, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, τελεί σε πλήρη αδυναμία ή έστω απροθυμία να συνδράμει τα πανεπιστήμια σε οτιδήποτε.

Τέλος, η επιβαλλόμενη από το Σύνταγμα πλήρης αυτοδιοίκηση των ΑΕΙ συναρτάται ασφαλώς και με την οικονομική αυτοτέλειά τους. Ως οικονομική αυτοτέλεια, όμως, νοείται αντικειμενικά η ανεξαρτησία τους από εξωτερικά κέντρα επιρροής, όπως η κυβέρνηση από τη μία πλευρά και ιδιωτικά οικονομικά συμφέροντα από την άλλη. Μόνον υπό τον όρο αυτόν, εξ άλλου, μπορεί να υπάρξει αληθινά ακαδημαϊκή ελευθερία και ελευθερία της έρευνας. Έρευνα χρηματοδοτούμενη από ιδιωτικά κεφάλαια δεν μπορεί να αναπτύσσει ερευνητικά προγράμματα σε θέματα και με πνεύμα μη αρεστά στην επιχειρηματική τάξη. Η οικονομική αυτοτέλεια των ΑΕΙ πλήττεται καίρια, όταν είτε εξαρτάται από ιδιώτες χορηγούς ή δανειστές είτε η δημόσια οικονομική στήριξη των ΑΕΙ δίνεται υπό τον όρο της «αριστείας».

“

Έρευνα χρηματοδοτούμενη από ιδιωτικά κεφάλαια δεν μπορεί να αναπτύσσει ερευνητικά προγράμματα σε θέματα και με πνεύμα μη αρεστά στην επιχειρηματική τάξη.

”